

GRANDEUR EN ZWAKTE VAN EEN SYSTEEM

door Prof. Drs. G. L. Groeneveld

Reactie in debat op het aldus genoemde essay van Prof. Dr. J. J. Klant in
„Reflecties op Limperg”

Streng terminologie

Om te beginnen wil ik de heer Klant volgen op het pad der ondeugendheid, om in de aanvang van m'n betoog eveneens enige luchthartigheid ten toon te spreiden. Tot de jaren des onderscheids gekomen vergeet de heer Klant liefst de bij Limperg gevolgde colleges en verwacht hij zich tussen de begrippen „kapitaal” en „vermogen” of tussen „bedrijf” en „onderneming”. Ik mag me er op „beroemen”, mij in het gebruik dezer terminologie nog nooit te hebben vergist. Dat heeft zo z'n voordelen. Ik zou bij verkeerd gebruik ongetwijfeld ongelukken hebben gemaakt, want deze terminologie, en in het bijzonder die het vermogensbegrip betreffend, heeft de jaarrekening het verslaggevingsinstrument waar het accountantsberoep als het ware omheen is gebouwd zonder meer veroverd.

Als ik tezamen met Klant het pad der ondeugendheid maar weer verlaat wil ik wijzen op de uitspraak van Klant, dat de leerling van Limperg „is opgevoed met strenge geboden en verboden in een strikte denkdiscipline”. Voor zover deze van toepassing is, zou ik van filosofische zijde eerder hebben verwacht dat zij als een *verdiens*te dan als een *verwij*t zou worden opgevat. Taaltheorie is een noodzakelijke inleiding tot elk nuttig filosoferen. Filosofie en zeker moderne filosofie is toch voor een groot deel ook taalvorming, waaraan een zekere woordkunst dienstig is. Het streven naar formulering van wijsheid, te willen komen tot de waarheden van het leven, vereist exacte begripsvorming en definiëring, in strikte denkdiscipline. Nu Limperg door Klant is erkend als een groot systematicus, herinner ik er aan dat systematiek begint bij naamgeving.

In beginsel zou Limperg's strenge terminologie, waarmee laten wij dit niet vergeten een Augiasstal van verscheidenheden en verwarring werd gereinigd, van filosofische zijde toejuicing moeten verdienen.

Oorspronkelijkheid

Was Limperg's methode inductief of deductief? Geen van beide bij uitsluiting van de andere. Ze was inductief voorzover zijn theorie was gebaseerd op zijn waarnemingen in de bedrijfshuishouding - een der gronden waarop hij het bestaansrecht van de bedrijfseconomie zou baseren - op zijn waarnemingen dus, en op zijn scherpe en oorspronkelijke analyse daarvan. Zijn conclusies over het gedrag van de kosten, de verhouding tussen kosten en kostprijs, de grootte van de bedrijfseenheid en de proportionaliteitstheorie, konden daarop rechtstreeks worden gebaseerd. Anderzijds was ze deductief, maar niet in de gebruikelijke zin van: als de vraag naar het produkt toeneemt zal de prijs stijgen, zal het loon

hoger worden, zal arbeid elders worden onttrokken, tenzij er iets anders mocht gebeuren. Het was bij Limperg meer speuren naar oorzaken dan deductief afleiden. Van het *ceteris paribus* heeft Limperg ons bevrijd door de immanente krachten der verschijnselen op te sporen.

Tegenover deze „origin of science” heeft Klant zich veel moeite getroost om voorgangers van Limperg te vinden in wiens werken zijn basisgedachten mogelijk zijn terug te vinden. Een buitengewoon verdienstelijk pogen! Is het vruchtbaar? Of is - zeldzaam verschijnsel - hier Schmalenbach's uitspraak op Limperg van toepassing: „Es ist mir nicht gegeben, während der Bewältigung eines Problem es viel Literatur zu lesen; ich würde, wie mir mannigfache Arbeit für den Papierkorb gezeigt hat, durch das Lesen auch der besten Schriften bis zur Unproduktivität abgelenkt”.¹⁾ De door Klant genoemde auteurs zijn van goeden huize, classici uit diverse wetenschappen. Dit stelt mij in de gelegenheid een aspect van het werk van Limperg naar voren te brengen, dat door Klant niet is gereleveerd, nl. dat een nieuwe economie resp. bedrijfseconomie is gecreëerd, op grondslag van de klassieke economie. Ter illustratie kies ik Limperg's waardetheorie. Hierin werden de kosten- resp. arbeidswaardetheorieën der klassieken en de nutstheorieën der neo-klassieke Oostenrijkers tot één geheel gecoördineerd. In een alternatieve waardetheorie werden de antinomieën, waardoor de klassieken de nuttigheidswaarde, en de Oostenrijkers de kostenwaarde niet in hun systeem konden opnemen, door Limperg overwonnen.

Het economisch motief

Ik kom nu tot een vraag waaraan door Klant veel aandacht is besteed, nl. de vraag naar de *aanvaardbaarheid van het economisch motief* als een der grondslagen van menselijk handelen resp. als axioma van waaruit de verschijnselen in een bepaalde tak van wetenschap kunnen worden gezien. Het zou dwaasheid zijn te veronderstellen dat ik de pretentie zou kunnen hebben hierover een beslissend woord te kunnen spreken. Bij de aanvang van de systematische beoefening van de economie, dus nu twee eeuwen geleden, is de homo economicus gecreëerd, die later onophoudelijk in discussie is gekomen. In de Nederlandse literatuur van onze tijd kennen wij de monografie van Hennipman, waarover Diepenhorst, om nog iets dichter bij de bedrijfseconomie te komen, juichend uitroept, dat Hennipman de „betekenis van het economisch motief aan scherpen heeft geslagen en de schamele resten ervan vrijwel tot gruis geklopt”.²⁾

Juister ware het m.i. geweest te stellen, dat Hennipman - terecht - heeft afgedaan met de antropomorfe afleiding uit het economisch motief van de volstrekte homo economicus, de mens die „invariably” niet anders kon handelen dan volgens het maximale opbrengstprincipe. Er heeft zich een *reëler* opvatting van de homo economicus ontwikkeld. Ik sluit mij aan bij de opvatting van wijlen S. Kleerekoper, wanneer hij zegt dat de homo economicus niet één mens is, maar dat het economisch motief *één enkel aspect* is van het veelzijdige en gecompliceerde karakter van alle menselijke wezens.³⁾

¹⁾ Vorwort vierte Auflage Dynamische Bilanz, Leipzig, 1926.

²⁾ MAB, 1955 blz. 391. A. I. Diepenhorst. Een bedrijfseconomisch model voor de problemen van waarde en winst.

³⁾ S. Kleerekoper. Leerboek der Bedrijfseconomie I. Groningen, 1956.

De vraag is dan, of dit aspect voldoende belangrijk is om te aanvaarden als fundament ener wetenschap.

Historisch gezien heeft het economisch motief ongetwijfeld een grote plaats ingenomen in het proces van bewustwording dat na de industriële revolutie tot ontwikkeling kwam. In tegenstelling daartoe mogen wij echter aannemen, dat het in de jongste geschiedenis aan betekenis heeft ingeboet, o.m. onder invloed van de opkomst en groeierkte van andere menselijke drijfveren.

In 1973 signaleerde ik dit verschijnsel door te gewagen van de „te constateren drang naar alternatief gedrag, in de zin van drang naar vrije keuze uit een reeks mogelijkheden, het beoefenen van een spel naar voorkeur en welbehagen, los van het keurslijf van zeden en gewoonten, regels, traditie, normen, gezags- en machtsverhoudingen, soms ook los van wet of verordening, en wat ons vak betreft, los van het economisch motief.⁴⁾ Deze drang is nadien zéker niet verzwakt.

Beperkingen zijn er trouwens altijd geweest.

Van de aanvang af moest het economisch motief in zijn toepassing gebonden zijn aan „persons who are capable of acting in their own behalf”, zoals John S. Mill het uitdrukte, dus aan hen in wier vermogen het lag zich door hun gedrag van het verkrijgen van de grootste marge tussen opbrengst en offers te verzekeren. Te denken valt aan de beoefenaars van vrije beroepen, de z.g. zelfstandigen in het bedrijfsleven, de agrariërs en vooral natuurlijk de leiders en financiers in industrie, handel en dienstverlening. (Het streven van werknemers naar hoger loon is zeker niet in strijd met het economisch motief, maar zie ik toch niet als een rechtstreeks uitvloeisel daarvan.)

Zeker is dat de mogelijkheden en bevoegdheden „to act in your own behalf” door de ontwikkelingen in onze westerse maatschappij sterk zijn en worden teruggebracht, indien men het „own behalf” blijft zoeken in het verkrijgen van de grootst mogelijke opbrengst boven het offer. Maar er zijn ook tekens van een tegengestelde ontwikkeling. De inspraak van de werknemers via de ondernemingsraden zal hen onherroepelijk leiden tot een scherper bewustwording van het economisch motief. En in een recente Tilburgse dissertatie bespreekt de schrijver de economische mogelijkheden van arbeiderszelfbestuur, waarvan hij het meest fundamentele principe ziet in de maximalisatie van het netto-inkomen per arbeider⁵⁾. Zou het tot zo'n ontwikkeling komen, dan komen er ontelbare miljoenen „capable persons” bij. Maar zover is het nog niet.

Doelmatigheid

Ik heb bij deze aspecten van kracht en spreiding van het economisch motief stilgestaan, omdat Diepenhorst alleen maar „schamele resten” zag. Als hij deze in ogenschouw neemt ziet hij het economisch motief in de bedrijfseconomie, „al of niet vermomd tot economiteit, rationaliteit e.d., halstarrig rondspoken en zich hals over kop in het normatieve storten”. Daarmee staan we voor een uiterst belangrijke consequentie. Inderdaad zou verlies van of aan economisch motief betekenen: verlies aan rationaliteit van (economisch) gedrag en verlies

⁴⁾ Afscheidsrede. Alter(n)atie in bedrijfshuishoudkunde en jaarrekening. Tilburg, 1974.

⁵⁾ Peer, A. W. G. H. Het principe van de netto-inkomensmaximalisatie in de economische theorie, 1979.

van het of van normatief karakter van de economische en bedrijfseconomische wetenschap. Wel iets anders dan Limperg toen deze zei „Ik ben van oordeel, dat zuivere en toegepaste wetenschap onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn en met elkaar samengaan, in deze zin, dat de analyse met haar 'zuiver' wetenschappelijke uitkomst tegelijk de aanwijzing inhoudt voor de doelmatige wijze waarop de 'toegepaste' wetenschap dient te werk te gaan". (citaat uit Kl.).

Wat is het alternatief dat Diepenhorst biedt om „doelmatig te werk te gaan”? De opbouw van het decisie-model moet volgens hem zodanig zijn dat „over een langere periode bezien de geproduceerde waarde de opgeofferde waarde ten minste zal dienen te overtreffen en: de door de uitgaande goederenstroom opgewekte geldstroom moet voldoende zijn om het handhaven van de ingaande geldstroom op het door de omstandigheden vereiste peil te kunnen garanderen” (blz. 392 in aangepaste zinsbouw). Ik kan daar weinig anders in zien dan een formulering van het economisch motief, met de voorbehouden van „op de lange duur” en onder bepaalde omstandigheden, zoals het stellen van handhavingsdoelinden.

Met het Amerikaanse Behaviorisme, naar het schijnt een nu al historische richting, is een stroom van gedragsvariaties naar Europa en ook naar ons land gekomen en heeft daar ondermeer zijn weg gevonden in de bedrijfseconomische literatuur. De idee, dat het de onderneming vrij staat naar eigen voorkeur doelstellingen te bepalen aan welker realisatie niets in de weg staat, heeft daarin reeds een plaats van betekenis verworven.

Ik neem, alleen ter illustratie en niet ter beoordeling, als voorbeeld de aanduiding die Bouma⁶⁾ geeft met betrekking tot de doelstellingen van de onderneming, wanneer hij bij wijze van Robinsonade de ontwikkeling schetst van de persoonlijke ondernemer naar de grote onderneming. Aanvangend dus met de persoonlijke ondernemer ziet hij de doelfunctie van de onderneming mogelijk als een onderdeel van een meer algemene preferentie- of nutsfunctie, waarin factoren als vrijetijdsbesteding en plezier in het werk, constituerende factoren zijn van een psychisch, subjectief ondervonden inkomen.

Ongetwijfeld kan het aspect van handelen naar het economisch motief een bepaald individu slechts zwak of in het geheel niet aanspreken. *Inderdaad* kan het individu zich laten gaan tot een zalig niets doen. En ook méér individuen en zelfs groepen van individuen kunnen dat, maar een gehele populatie kan dat niet. Op straffe van ondergang, althans van verlies aan welvaartsniveau, *moet* naar het economisch motief worden gehandeld.

Kunstleer

In mijn afscheidsrede heb ik getracht aan te tonen, dat de alternatieve beschouwingswijze in de bedrijfseconomie, de verbondenheid aan doelstellingsgedachten, vaak samenhangt met een futurologische zienswijze. Nu wil het geval, dat de verborgenheden der toekomst de mens voor grote onzekerheden stellen. Zoals Klant zegt, past de mens, die doelmatig poogt te kiezen, daartoe (hulp) wetenschap toe, gebruikt technieken die door systematisch onderzoek

⁶⁾ J. L. Bouma. Ondernemingsdoel en Winst. Leiden 1966.

zijn ontwikkeld en hij schat en waagt met in de praktijk verworven vaardigheid.

Akkoord, maar ik heb nu achter vaardigheden even een punt gezet. Klant maakt nl. de zin af met te zeggen dat het doelmatig kiezen het beheersen van een „kunst” zou zijn en betreurt het daarom, dat de bedrijfseconomie volgens Limperg niet als „kunstleer” mag worden aangeduid.

Weinig had ik gedacht, dat over de terminologie van kunstleer in deze tijd nog iets gezegd zou moeten worden. Klant doet m.i. een beroep op een verouderde betekenis van het begrip kunst. Het begrip van geneeskunst in plaats van kunde is een anachronisme, nog slechts in de naam van de grote maatschappij gehandhaafd. Wie spreekt er nog van boekdrukkunst of kookkunst, vroeger gebruikt als aanduiding van technische vaardigheden, in welke zin Klant de bedrijfseconomie toch zeker niet als de kunstleer der onderneming zou willen aanduiden. Ook de nieuwe generatie met bedrijfstechnische en -economische vaardigheden heeft niet gekozen voor bedrijfskunst of bedrijfsleer, maar voor bedrijfskunde. Klant heeft terecht gezegd, dat om een theorie te begrijpen een reconstructie nodig is van de historische probleemsituatie, waarin de theorie een oplossing bood. Welnu, die probleemsituatie bracht ten tijde van het uitbrengen van Limperg's theorie de noodzaak mee een aantal andere opvattingen af te wijzen en wel met name wat als kunstleren, te zamen gebracht in bedrijfsleren, werd aangeduid. En nu meen ik, dat Klant in het door hem geciteerde voorwoord de klemtoon verkeerd heeft gelegd. De eigenlijke inhoud daarvan ligt in de uitspraak dat Volmers „kunstleer een grote serie incidentele gevallen als voorbeelden oploste”. Daartegen was Limperg's bezwaar gericht. Stel dat men zich afvraagt, hoe de ondernemer calculatorisch aan de gevolgen van inflatie zou kunnen ontkomen of deze kunnen verkleinen. Door z'n prijsstelling te baseren op basis van de Tagesbeschaffungswert? of door alleen vrijblijvend te offeren? of door vrijkomend vermogen zó te beleggen dat het zich zal vermenigvuldigen? of door begin- en eindvoorraden gelijk te waarderen?, of door met goudgulden te rekenen? of met indexcijfers? enz. enz.

Het antwoord daarop kan in een kunstleer door elk kunstje gegeven worden dat voor een bedrijfseconomisch circus wordt opgevoerd. Dat dat soort beweringen bovendien vaak onderling strijdig waren, is een terecht door de leerlingen gemaakte toevoeging, die echter geen deel uitmaakt van Limperg's begrip kunstleer.

Voorspellen en beheersen

Ik kom nu terug op de uitspraak van Klant dat de mens die doelmatig poogt te kiezen, zich van technieken en verworven vaardigheden zal bedienen.

Nogmaals akkoord. Klant voegt daaraan echter de eis toe, dat een normatieve theorie zal zijn een positieve empirisch wetenschappelijke theorie, die ons in staat stelt, onder gegeven randvoorwaarden, gebeurtenissen te voorspellen en achteraf te verklaren. Het door Klant voor ons opgeworpen struikelblok zit hier in het vermogen tot voorspellen. Beroemd zijn de voorspellingen van Einstein, zoals die welke gaat over de afbuiging van de lichtstralen der sterren door de zwaartekracht van de zon, in 1911 uitgesproken en in 1919 geveri-

fiëerd door waarneming van een zonsverduistering. Zulke voorspellingen zijn mogelijk in wetenschappen der natuur, waar wij met gebonden krachten, met verschijnselen van constante structuur, te maken hebben. Economie is nog steeds geen mechanica of physica. Nog immer missen wij de meetbaarheid der exacte wetenschappen. Nog immer wisselen de verschijnselen van mens en maatschappij aanzienlijk sneller dan biologische of chemische structuren. De vereenzelviging met de physica is onjuist. Ze doet me denken aan de toepassing van steekproeven. Deze methode is in origine van toepassing op b.v. biologische, agrarische en medische research, maar werd zonder meer toegepast op de accountantscontrole.

Een andere illustratie levert Limperg. De biochemische wetten die hij ten grondslag legde aan zijn proportionaliteitswetten, heeft hij niet tot het einde kunnen toepassen, omdat de economische verhoudingen inschakeling vroegen van de prijsverhoudingen die onder invloed van de willekeur van de mens tot stand komen. Hij wees er bovendien op, dat naast de kwantitatieve verhoudingen ook de verhoudingen van macht, tijd, recht en plaats een rol spelen, maar niemand heeft deze aanwijzing, althans in het raam van zijn theorieën, uitgewerkt.

Tijdens het schrijven van deze notitie kwam mij een opstel onder ogen van J. Heijnsdijk⁷⁾, in sommige opzichten een geestverwant van de heer Klant. Ook hij verwijt de traditionele wetenschapsbeoefening een tekort schieten in het verklaren, voorspellen en beheersen van de werkelijkheid.

Interorganisatorische netwerken kennen, zegt hij, vele interveniërende variabelen van grote invloed, zoals macht, informatie, achterban. De rationele verklaringssystemen moeten worden uitgebreid met begrippen als inventiviteit, creativiteit, angst, agressie, ondernemersvisie, vriendschap, fatsoen, enz. Heijnsdijk vraagt zich af, of wij dan nog wel wetenschappelijk bezig zijn. Uiteraard beantwoordt hij deze vraag bevestigend, hij ziet zelfs een nieuwe methodologie, waarin een evenwicht wordt gevonden tussen empirische generalisaties en situationele benaderingen. Ik merk naar aanleiding van deze stellingneming op

1. de eisen van voorspelbaarheid, meetbaarheid en experimenteerbaarheid moeten bij deze geïntegreerde eco-sociologie of socio-economie diep worden begraven.
2. Inderdaad werken andere drijfveren dan het economisch motief op het menselijk gedrag in. De onbekende mens, „l'homme cet inconnu” van Alexis Carrel, stelt ons voortdurend voor raadselen, verrassingen en irrationele gedragingen⁸⁾. Zoals S. Kleerekoper illustratief stelde, kunnen wij waarnemen dat mensen uit hoofde van religieuze of politieke voorkeur op een andere dan de goedkoopste markt kopen⁹⁾. Maar de verklaring van zo'n feit behoort niet tot de taak van de econoom. Een wetenschap moet zich bezighouden met een *homogene groep* van verschijnselen en, zoals Heijmans¹⁰⁾ zegt, de kwestie van grensbepaling tussen de afzonderlijke wetenschappen is vooral een technische kwestie, zodat aan elke wetenschap

⁷⁾ J. Heijnsdijk. Omtrent doelstellingen, wetenschapssociologische mijmeringen. Bedrijfskunde, 4e Afl. 1979.

⁸⁾ A. Carrel. L'homme, cet inconnu. Parijs, 1935.

⁹⁾ t.a.p. blz. 32.

¹⁰⁾ G. Heymans. Inleiding tot de metaphysica. Amsterdam, 1933.

moet worden gelaten, wat ze met haar middelen het best kan onderzoeken (blz. 30). De keuze van het economisch motief is dus uit plicht (homogene groep) als uit recht (vrijheid van keuze) principieel geoorloofd.

Occultisme

Ik wil nu nog iets zeggen naar aanleiding van het beroep van Klant op een uitspraak van Bisschop Berkeley. Deze filosoof verdedigde het bestaan van God met de stelling, dat aangezien stoffelijke voorwerpen altijd bestaan, er een God moet zijn die ze waarneemt, er de werkelijke hoedanigheden van ziet en zich verheft boven de subjectiviteit van onze zintuigelijke waarneming. Wij staan hier duidelijk voor een uitspraak uit een filosofie die haar wortels heeft in de religie. Volledig te respecteren uiteraard, maar ik meen dat daarmee een vreemde eend onze bijt is binnengevlogen. Ik neem er afstand van. Het bovennatuurlijke is niet het terrein van onderzoek voor de theologische leek; deze moet zich richten op de verstandelijke en materiële ervaringen in deze wereld.

Klant gebruikt de filosofie van Berkeley om te stellen, dat de aanduiding van een onverklaarde constante gedragsrelatie als het economisch motief onder leken gemakkelijk leidt tot metafysische, niet-toetsbare diepzinnigheid, die er volgens Bisschop Berkeley, een occulte kwaliteit aan verleent. Dit zou bij Limperg ook duidelijk het geval zijn. Ik moet dit volstrekt ontkennen.

Bij weinige geleerden zal de relatie tussen koel, nuchter en wetenschappelijk denken zo nauw zijn als ze juist bij Limperg was, ook aansluitend op zijn karakter en persoonlijkheid. Metafysisch is zijn denken zeker, mits zo gedefinieerd als door Heymans is geschied, d.w.z. niet bovennatuurlijk, maar gebaseerd op het verkrijgen van kennis der feiten, het opsporen der daarin gelegen problemen, en trachten te verklaren door hypothesevorming en verificatie.¹¹⁾

Evaluatie

Klant eindigt met te spreken van de grandeur van Limpergs bouwwerk, dat echter onvermijdelijke zwakten vertoont die misschien wel zullen bijdragen of al hebben bijgedragen tot het verval ervan, maar wat er niet toe zal leiden dat wij aan Limperg voorbij kunnen gaan.

Grandeur en misère derhalve, zojuist door Gomperts¹²⁾ met betrekking tot de literatuurwetenschap beschreven, waarin de misère o.m. wordt gedacht als de ontmenselijking van de literatuur omdat men criteria van de exacte wetenschappen wil hanteren. Een overeenkomstige misère beleven wij nu hier. Wat moeten wij met de verklaring van Klant aan? Was het bouwwerk van Aristoteles grandioos? Vertoont het werk van Spinoza onvermijdelijke zwakten? Zijn de ideeën van Sartre in verval geraakt? Kunnen wij aan Marx voorbij gaan? Ik zal een op positieve theorie gebaseerde voorspelling doen: Limperg zal blijvend worden opgenomen onder de grote denkers van ons vak; alleen de beperktheid van het terrein der bedrijfseconomie en van ons taalgebruik kunnen een ruimere erkenning in de weg staan. Ik stel het Limperg Instituut voor, over weer 100 jaar bijeen te komen om de tegengestelde voorspellingen aan de werkelijkheid te verifiëren.

¹¹⁾ t.a.p. blz. 31.

¹²⁾ H. A. Gomperts. Grandeur en misère van de literatuurwetenschap. Van Oorschot, 1979.